GODSDIENST • BOUWKUNST

IN • HOC • SIGNO • VINCES

IN • HOC • SIGNO • LABORA

GODSDIENST • BOUWKUNST

01197 E45 389/AM

VIERDE VAN DE ARCHITECTURA VOORDRACHTEN

DOOR

K. P. C. DE BAZEL

ARCHITECT B. N. A.

NOVEMBER 1915

GEDRUKT BIJ DUWAER & VAN GINKEL, No. 735 AAN DE PRINSENGRACHT, AMSTERDAM.

Programma der voordrachten gehouden tijdens de Lustrum-tentoonstelling van het Genootschap Architectura et Amicitia in November 1915.

I.	De ontwikkeling van de bouwkunst in verband met de ontwikkeling van het Begrip	J. E. van der Pek
II.	De verhouding van de bouwkunst tot het huisgezin	W. van der Pluym
III.	De verhouding van de bouwkunst tot de maatschappij	Dr. H. P. Berlage
IV.	De verhouding van de bouwkunst tot de godsdienst	K. P. C. de Bazel

---

V.	De ontwikkeling van het Begrip in de Versieringskunst	Dr. A. Pit
VI.	De beeldhouwkunst in verband met de bouwkunst	Prof. Dr. W. Vogelsang
VII.	De Schilderskunst in verband met de bouwkunst	R. N. Roland Holst
VIII.	Het Meubel in verband met de bouwkunst	Dr. J. Kalf

DE VERHOUDING VAN DE BOUWKUNST TOT DE GODSDIENST.

Om te beginnen moet ik bekennen dat er eenige zelfaansporing noodig was, om over het mij opgedragen onderwerp: de verhouding van godsdienst en bouwkunst, te spreken in een tijd, welke de schoonste demonstratie van die verhouding in onze westersche wereld — de kathedralen — ziet vergruizelen. Niettemin de overtuiging, dat steeds de opbouwende geest leeft en overwint — al vloeit daarbij dan ook het hartebloed — geeft den moed ons rekenschap te blijven geven van die verhouding en te trachten haar te definieeren.

Ik maak er geen aanspraak op, dit zoo buitengewoon rijke en omvattende onderwerp, ook maar eenigermate volledig te kunnen belichten; ook niet om er zelfs slechts de voornaamste factoren van te ontleden, daar mij dit zou moeten brengen in gebieden, waar mijne bevoegdheid het materiaal niet volledig zou kunnen bearbeiden. Indien ik zou willen trachten de vele phasen in den ontwikkelingsgang van beide categoriën aan u te toonen, zouden wij buitendien groot gevaar loopen in verbijstering te verdwalen. Ik wil daarom alleen pogen enkele m.i. essentieele verwantschappen en wisselwerkingen te behandelen, voorzooverre deze in de vormen waarin ik mij meer thuis gevoel en in het bouwkunstig denken zijn te zien; hopend daarmede iets bij te dragen

tot het inzicht hoe den gang van het geestelijke leven, in beider strevingen werkt. Over de godsdienstvormen in het bijzonder, zal ik het daarbij evenmin hebben, als over de wijze waarop de bouwkunst deze speciaal diende.

Indien wij dan het begrip Godsdienst stellen als: een actie, een aanwenden van vermogens in dienst van God; van Gods werk en doel. En Gods werk, stellen als — zich openbaren — scheppen en doen leven; dan is Godsdienstbeoefening: oefening van vermogens tot scheppen. Kunst, het kunstwerk, is te stellen als schoonheidsopenbaring — eveneens schepping; kunstbeoefening, als het vorm geven aan het wordende geestesleven aan de geestesimpuls; het leeren van de methoden tot brengen van de idealiteit in vorm en materie.
Er komt aldus begrip van eenige identiteit tusschen beide. We zouden kunnen zeggen, dat in den aard der zaak, alle kunst, dus ook de bouw-kunst, godsdienstige handeling is — althans behoort te zijn. In dien algemeenen zin echter is dat ook het geval met alle menschelijke actie en arbeid, daar ze zich uitteraard richten naar volmaking.
In het religieuse denken, wil het echter zeggen: dat den bewusten wil zich richten zal naar de verwezenlijking van het vooraf gesteld werkelijk ideaal.
Deze formuleering is eveneens toepasselijk op de ideale bouwkunst, zooals ze zich aan het godshuis manifesteert; en zoo zien

wij dan ook in beider ontplooiing, ten allen tijde een samenstreven, dat bij nader beschouwen op één doel wijst.
Wij doen hiermede niet te kort aan erkenning der belangrijkheid van alle werk, dat geschiedt ten behoeve van het individueele en maatschappelijke leven — daar ook dit in deze idealiteit is opgenomen en er een zuiver, levenswaardig en veelomvattend, doel mede verkrijgt.

Waar de eerste spreker in deze serie voordrachten u heeft doen zien, dat de bouwkunst en daarmede het begrip, zich ontwikkelde van hol tot hut, van hut tot huis en godshuis, van zuivere behoefte voor levenshandhaving — de nuttigheid — tot vorm met een doel daarbuiten; dan heeft hij daarmede tevens aangeduid den gang van het leven zelve, eveneens van doel in zich, tot doel buiten zich — van levensverwezenlijking en levenshandhaving tot levensoffering — wat tevens wederom is, de hoogere phase van *doel in zich.*
Het menschelijke leven toch, gaat van de gebondenheid naar de vrijheid, uit het duister naar het licht — van het kuddedier, naar den individueel en daarna collectief verantwoordelijken mensch. In bouwkunstig begrip gesteld: van de horizontale naar de verticale lijn en hunne ideale verbinding.
Hiermede is tevens het inzicht geopend tot de erkenning, dat het eigenlijke doel ligt in het geestelijke — het begrip, de idee, of de idealiteit. En dan is gemakkelijk in te zien, dat den geheelen

gang der ontwikkeling van vorm, c.q. de bouwkunstvorm, slechts voorbereiding is tot hooger doel, de voortbrenging van de ideale vorm — van den tempel; evenals de geheele worsteling van het menschenras, gaat naar de nadering van het opperst volmaakte menschentype — de oppermensch of godmensch en zijn instrument, het volkomen brein. Maar wat in de volgroeiing bereikt wordt, moet in potentie en mogelijkheid reeds in de kiem aanwezig zijn; dus zal in de begrippen hol en hut het beginsel van den tempel zijn, zooals in het zaad de volgroeide plant, zooals in de meest primitieve mensch, de kiem van goddelijk brein, aldus de intrinsieke eenheid toonend die hoog en laag verbindt.

Maar we hebben dan nog slechts beschouwd het meer beperkte doel — de vorming van het geschikte instrument; tot wat doel dit ideale werktuig dienen zal, ontsnapt aan onze poging tot definitie. Wel zien wij echter, dat alle werktuig wordt aangewend door den bekwamen meester.
Wij zien bovendien dat de elementen van de tot een zeker doel geschapen vorm, tevens dienen als kleed voor anderen. Zoo zien wij dat, wanneer de tempel is gevormd, zijn kunstvorm evenals zijn idee overvloeien op het profane leven, zoozeer is de tempel het hoogtepunt der werkzame kracht.
Wij zien ook dat het aanwenden van een krachtswerktuig a. h. w. tevens is het offeren van dat werktuig — van die kracht. In de ontwikkeling van den vorm, wordt eveneens de een na

den ander dezer vormen verbroken en geofferd, niettemin leeft de geest en de energie, het begrip of de ideé, voort en leert. Ook met alle levensvorm gaat het desgelijks en moet het gaan ter bereiking van hooger idealiteit. Voor de onsterfelijke ziel — tot het eeuwig leven — de vereeniging met de idealiteit — is het offer noodig. Zoo stelt alle godsdienst het probleem des levens en wat wij zien, bevestigt dit.

Ik zeide reeds, dat den gang van het leven en der kunst gaat van doel in zich, naar doel buiten zich; van: *verwezenlijking* in eerste stadium van vorming — wat a. h. w. is: egoist samentrekken en belevendigen van materiaal;

van: *bevestigen en handhaving* in tweede stadium van rangschikken en kennen — wat a. h. w. is: onderzoeken en wegen der kracht;

tot: *offering* in derde stadium van vereenigen — a. h. w. doelmatig aanwenden; welk laatste wederom een hoogere fase is, van — *doel in zich*.

Om in te zien hoe levens en arbeidsoffer — doel in zich kan hebben, moeten wij ons rekenschap geven van het onderscheid tusschen tijdelijk en eeuwig-geestelijk leven; tijdelijk leven, dat gehecht aan vorm en materie — is middel; eeuwig leven, dat is stabiel bestaan — daadzaak. Leven dient hier dus het werkelijk leven, kunst en de arbeid het eene doel. Alle streven heeft een doel in eigen idealiteit, een idealiteit die voor den kunstenaar werkelijkheid moet zijn om nagestreeft te kunnen worden.

De leuze „de kunst om de kunst' , is in dezen zin even juist als „de gods-dienst om gods-dienst".
Niettemin bestaat er een dienstverhouding en met de bouwkunst is het al een heel eigenaardig, ik zou haast zeggen, eigengerechtigd geval.
Iedere categorie streeft haar zelfverwezenlijking en eigen idealiteit na, en wanneer wij den loop der ontwikkeling van de verschillende godsdienststelsels en van de bouwkunst nagaan, kunnen wij soms de vraag stellen wàt heeft meer gediend — de bouwkunst den godsdienst, of den godsdienst de bouwkunst. Doch wanneer wij dan bedenken, dat beide God — d. i. hun eigen idealiteit dienen, behoeft de vraag wat dienend en wat heerschend element is, geen vraag meer te zijn. De geest manifesteert zich aan al zijn werk.
Wij zien dat beide categorieën verschillende maar toch analoge werkmethoden volgen, — wij weten dat, door het proces van overweging, van overpeinzende aspiratie, wij leven, a. h. w. dóórdringen in de ideé; ons er mede vereenzelvigen — de inspiratie wekken en de visie. De godsdienst leert de methode van overpeinzend leven in God — leert de methoden tot het vormen van de eigenschappen en kwaliteiten, welke noodig zijn voor de levenskunst, zoowel als voor de scheppingskunst. Hij wijst hoe te handelen om eeuwig te zijn, dus eeuwig mede te scheppen. Hij leert achtereenvolgens aan volken en rassen, de lessen voor hun groei tot hooger mogelijkheden. Hij doet dit door middel

van levensleer en zedeleer, maar voornamelijk door het eigenlijke essentieele deel van den godsdienst: het inleven in het gebied des geestes, het opgaan in de goddelijke ordewereld — het sacramenteele werk — het offer.
Daardoor worden de geestelijke levensorganen ontwikkeld tot hooger functie en stemmen hunne krachten samen in hooger harmonie. In schitterende voorbeelden van deugd en schoonheid wordt de mogelijkheid van bereiken voor den geest gesteld.

Deze godsdienst-methode stemt met die der voorconceptie in de kunst overeen.
De droom, de meditatie is aanvang van conceptie, wijl zij het geestelijke wezen doen indringen in en zich vereenigen met het scheppend beginsel; en in dit droommysterie wordt de methode van kunstschepping één met ritueel, en worden — hart, brein en hand gericht tot vereenigde actie. Tusschen ideale aandoening, ideale gedachte en de idealen vorm en daad, moet dan ook oorzakelijk verband worden erkent. In alle geestelijke beeldspraak worden de bouwkunst-begrippen en vormen als symbolen gebruikt; zoozeer drukken deze de werking der krachten uit en zoozeer zijn ze in hunne idealiteit, van die krachten wezenlijk werktuig.
God is de groote bouwmeester van het heelal, het lichaam van den mensch is tempel van den geest.
De harmonische menschheid is de tempel Gods.

De menschenzielen zijn bearbeid wordende bouwsteenen in dien tempel.
Geestelijke leeraars worden zuilen in den tempel, daar zij analoge functien vervullen; zij toch zijn de middelaars van kracht en last.
De gelijkenissen van den mensch als geestelijk wezen en van zijn plaats in den kosmos zijn overal in de godsdiensten te vinden; evenals de verbinding van het mysterie en van de mystieke werking, aan bepaalde bouwkunstige verhoudingen.
De grondtypen van vorm en het uit de onmiddellijke hartstraling geboren kristal, zijn steeds symbolen van geestelijke krachten; evenals de verbinding dezer elementen van geestelijke en stoffelijke orde, tot harmonisch werkzame eenheid — geestelijke bouwkunst is.
Hier hebben wij de kern van geestelijken zoowel als van stoffelijken bouw. Schoonheidsoverweging op zich zelf, is hierbij niet zoozeer het motief, als krachtswerking tot hoogere doelmatig heid — leering — zoo men wil; (hoewel opperste schoonheid uitteraard uitvloeit van — en te samen gaat met — zuivere uitdrukking der verhouding van hemel en aarde — god en mensch.)
In deze innige samenhang is de kracht der kunsten gelegen en de bron voor hun rijkste ontplooing.
In het mystieke levensbeginsel getal; en in de geometrische levenskern, liggen de wetten waarlangs den indruk van een kunstwerk onzen geest raakt;
„en", aldus ongeveer zegt Alberdingk Thijm in „De Heilige

linie", „zou de bouwmeester die zich *deze* cijfers en *deze* geometrie heeft eigen gemaakt, en aan het eind van alle paden hetzelfde heiligdom gevonden heeft — niet een grootsch begrip gelegd hebben in alle vormen — zou zijn aardsche geometrie voor hem geen beeld zijn van het mysterie der drieeenheid?"

Uit wat de wetenschap noemt het onderbewustzijn — ter dezer zake beter — het hooger bewustzijn, stuwt de kracht, wilsdrang en visie. Als het bewustzijn, in de organische groei streeft naar brein, het instrument, de stuwmachine; zou het dan niet tevens streven naar het organiseeren van de werkplaats, het arbeidsveld voor de machine, de menschengemeenschap, de maatschappij in idealen zin?
En is de Tempel in onze analogie niet symbool en werktuig tevens, het midden waar den geest zich wijden kan, aan de ideale vorming en manifestatie der krachten, tot harmonische en georganiseerde eenheid? Het centrum waar alle levenskracht samenvloeit als in een bekken.
In deze Tempel-bouwkunst, treedt in plastisch beeld het hoogste met het laagste in verbinding en vloeit alle dienend vermogen ineen, als bij de natuurlijke scheppingsdaad, maar dan bewust. Ieder detail, z.g. sierelement of niet, behoort dan zoodanig organisch voort te spruiten uit het hoofdmotief — als ware het uit het hart van den bouw naar buiten aan de oppervlakte gedreven

— alleen om de drijfkracht, de hartstocht a. h. w. die het geheel voortbracht, nog levendiger uit te drukken en werkzaam te doen zijn.
De verschillende tempeltypen zijn geen louter kunstenaarsfantasiën. Cella tempel, rondbouw, kruisbouw, zijn en blijven — hoewel zooals wij ze nu kennen, natuurlijk uit voorvormen ontwikkeld — verbonden met de grondtypen van vorm en met de geëigende riten en het ceremonieel, volgens de behoeften der geestelijke levensverrichting van de volken die ze bouwden, — de sacramenteele handeling, welke berust op macrokosmisch en microkosmisch gebeuren.
Het magische werk — het vermogen van leven mededeelen, waarop alle kerk- en tempelsymbolen wijzen, is ook een essentieel vermogen der kunst. *De begeestering, de opgerichte geest* kan ook alleen ontstaan in en door den vorm die is als werktuig der levenskracht.

Wanneer de mensch een zekere mate van onderscheidingsvermogen heeft bereikt, wordt hij als het ware aangespoord om verschillende vermogens van hoofd en hart te ontwikkelen.
Willen en werken doordringt en draagt de wereld; uit hun vereenigde kracht moet de wijsheid en het ware gebied der kunst bereikt worden; iedere godsdienstimpuls brengt a. h. w. een bijzondere grondtoon van geestelijke kracht en waarheid, als middel tot ontwikkeling der menschenzielen; de leering groepeert zich

om deze grondtoon; met iedere nieuwe impuls wordt het accoord der menschheidontwikkeling voller en rijker; worden de harmonieën meer verdiept, uitgaande naar een symphonie van waarheid en schoonheid.
En iedere nieuwe religieuse impuls dringt en inspireert. Het denken stelt mogelijkheden, maar de wilsimpuls dwingt tot nieuwen daad.

Het denken wordt van dienaar tot meester en wederom van meester tot dienaar in hoogeren zin. Het gaat zijn gang, neemt verschijnselen waar — tracht zijn stemmingen te begrijpen — of stijgt omhoog met de verbeelding. De mensch vereenzelvigt zich met zijn denken en manifesteert dit. Hij is wat hij denkt. Hij gevoelt zich goed wanneer zijn denken zuiver is in evenwicht — scherp en helder.
Dit denken is wederom het instrument des geestes; en kan slechts goed worden gehanteerd door geest en wil geleid.
In de Pythagoreesche leering worden deze krachten door twee woorden aangeduid — *muziek* — de diepere harmonieën van het zijn — omvattend en beheerschend het geheele gebied van den aandoeningsaard; en *wiskunst* dat van de verstandsvermogens. En de harmonische werking van deze beide is de groote koninklijke kunst. Toonen de obelisken van den Egyptischen tempel, de zuilen van den tempel van Salomon, de torens der Kathedralen nièt de zelfden zin? — de eeuwig bevestigende

kracht dezer eerste elementen van geometrie en bouwkunst. In de kunst vonden oost en west elkaar reeds lang.
Terwijl in het gewone leven, de mensch met zijne gevoelens en handelingen zich tot middelpunt der kunst maakt, leeft de religieuse kunst uit monumentale rust — als het ware met goddelijke hoogheid; is het *goddelijke middelpunt* en het bouwen van steeds edeler vorm doel. Evenals in de godsdienst zelve, de levensleer leiden moet tot vorming van het hemelsch voertuig, het lichtlichaam van den geest.

De bouwkunst, die krachtens haar aard het middel der afbeelding niet bezit, kan daarom ook slechts door de aan haar verwante bouwende geest ten volle worden begrepen. De in dit opzicht ongeoefenden hebben, hoewel de eenvoudige geest haar indrukwekkende macht gevoelen kan, ter illustratie de beeldende kunsten noodig.
Wanneer wij het geheel in historische ontwikkeling overzien, dan ontwaren wij vooreerst een eigenaardig onderscheid van karakteristiek tusschen de kunst der oudheid en die van den lateren tijd.
Wij zien a. h. w. in den aanvang (voor zoover wij die uit de kunstwerken kennen; en afgezien van de eerste worsteling ter voldoening van primitieve behoeften) eene zeer vaste gebondenheid, welke in het verloop van den tijd overgaat in eene meer en meer grootere loswikkeling en vrijheid, beeld van vroege levens-

en organisatietoestand. In den aanvang eenheid, homogeniteit zelfs, zoowel tusschen doel, functie en vorm — als in het vorm en samenstel zelve; wel een organisme, maar de deelen zijn geheel beheerscht door de groote impuls van den wordingswil. De deelen spreken niet voor zich zelf — de leden functionneeren niet vrij, ze drukken in bouwkunstigen zin niet of ternauwernood hun eigen functie uit — a.h.w. afspiegeling van het kuddebegrip. Wij zien dan in deze wilswerking langzamerhand doorbreken en domineeren de denkkracht — en deze greep naar de wijsheid laat niet los.

Wij zien, evenals dat het geval is bij het organische leven in de natuur, de organen zich strekken, zich tot beweging loswerken — zich rekenschap geven van doel en functie — zich zelf bewust worden en bepalen, totdat de *deelen* volkomen werkzame *leden* geworden zijn; als het ware een ideale maatschappij vormend. Het ruimer en dieper indringen van denkkracht, steeds meer elementen belevendigend en verbijzonderend, tot zelfbewustzijn wekkend in leven en kunst, gaat steeds door.

Wij zien ook in verder stadium, dat de aldus meester geworden denkkracht (ik spreek over bouwkunstvorm) zich poogt los te rukken een eigen leven te gaan leiden en de baas te gaan spelen ook in andermans huis. Wij zien dan steeds de erkenning, de inkeering, volgen; de meester weder dienaar worden. En wij trekken vanzelf de conclusie dat ware bouwkunst evenmin als het leven zelve, een spel is van louter virtuositeit — al kan ze in

haar kracht, ook wederom gelijk het leven, veel virtuositeit en spel verdragen. Wij komen tot de erkenning dat ze is een diep ernstige zaak; een goddelijk streven met het motief der goddelijke scheppingswet zelve.
Als wij de parallel-ontwikkeling der bouwkunst en van het godshuis begrepen hebben dan erkennen wij, dat in dat godshuis haar eigenlijk gebied van werkzaamheid en ontwikkeling gelegen is. Wij zien dat in dit nauwe verband, de religieuse kracht is de inspireerende kracht; en tevens de leerschool voor de scheppende kracht in den mensch.
En wij kunnen zeggen: van den tempel tot den tempel — van de homogene eenheid, tot de volkomen *gelede* en georganiseerde eenheid, door middel van de wijsheid — de zoon gods; en ook: van de *redelooze*, tot de *redelijke* wil.
Wanneer wij nu eenige oogenblikken in groote trekken het historisch verloop bezien, dan erkennen wij, dat de trappen van dit hooger leven inderdaad achtereenvolgens worden bestegen.

Bij de kunst en godsdienst der z.g. wilde volken behoeven wij in dit verband niet lang te verwijlen; beantwoording der vraag, of die volkstammen van tegenwoordig, de primitieve mensch vertegenwoordigen, of dat zij de rudimenten zijn van voorafgegane beschavingen — dégeneratietypen — kunnen wij aan de deskundigen en den tijd overlaten.
Een essentieel element echter mogen wij niet onopgemerkt laten;

daar het eigen blijft aan de beide hier behandelde categorieën godsdienst en kunst, is het voor ons van belang — n.l. dat daar is in primitieve kracht, de wil, de innerlijke drang, de wijding, voorwaarde voor schepping; dat de kunstdaad niet ontstaat volgens order of als spel op willekeurigen tijd. Elk onderzoek toont aan, dat zelfs de wilde zijn fètisch *gezien* moet hebben en door innerlijken drang bezeten moet zijn, eer hij hem beeldt in de materie, dat daar reeds in hooge mate is de heiligheid der kunst, het ritueele en sacramenteele van de kunstdaad. De volken der oudheid toonen, hoewel overeenstemmend in algemeene levenshouding, toch groote verschillen in ontwikkeling van bijzondere eigenschappen, waarin meer elks bijzondere aard, neiging en taak a. h. w. te onderkennen is. Het is alsof achtereenvolgens eigenschappen worden geïnspireerd en geoefend; in den aanvang vastheid, wil, liefdeskracht, dan kennis en, het vuur der energie — voorts harmonie. Zooals het grondmotief van het geestelijk bewustzijn in Egypte — van godsdienst en kunst — was: het zich steeds vernieuwende leven in eeuwigheid, Thot-Hermes; en deze grondgedachte zich uitdrukt in verheven en stabielen vorm; zoo is grondmotief der Babilonische cultuur — de kracht der intelligentie, Oannes de heer van verstand en onderwijzer der volkeren — Bel Dragon menschen scheppend uit zijn hoofd. Het teeken der godheid — de ster — identiek met de eerste ster, de gevleugelde zon in Egypte. De Assyriërs minder

menschelijk en beschaafd — de kracht en de sterkte; Ili de beheerscher der wereld is streng, zelfs meedogenloos wreed. Er is bij die volken voortdurende strijd tusschen kracht en intellect. Alles was door godsdienstige doeleinden beheerscht. Baksteen zou men niet gaan vormen vóór de derde maand, op den dag aan Nabu, de god der fundamenten en magische cirkels gewijd. In de vijfde maand daalt de god der vuurs neer, dan worden de grondslagen voor gewijde gebouwen gelegd.

De kunst der Perzen, met niet veel nieuwe elementen, toont echter een schitterende synthese; evenals het hoofdelement van den godsdienst — *vuur* — de synthese der elementen is genoemd; a. h. w. grondtype voor latere cultuur en voorvorm van latere Arabische en Christelijk Byzanthijnsche bouwkunst. De geheele oudheid duidt op vaste stuwende wilskracht en volkomen samengroei van architectonische en vrije plastische kunstvorm — met symbolische werking als hoofdkenmerk.

Wonder, teeken van de beheerschende denkrichting — bij de stabiele uiting de o. z. t. z. dikwijls bouwkunstig onredelijke vorm — blijkbaar op ander dan bouwkunstig rationeel doel gericht. In de sculpturale elementen, bouwdeelen gedragen door motieven ontleend aan de meest bewegelijke gebieden der natuur; toch zeker zinnebeeld en schoon zinnebeeld van hooger orde en van de daadzaak, dat het heelal waarvan den tempel symbool is, wezenlijk gedragen wordt door het meest bewege-

lijke element het steeds veranderende leven zelf; hoe vreemd ook op het eerste gezicht en voor het redelijk verstand een zuil gedragen door een gevleugeld dier, verschijnt.

In de Phenisische en Grieksche wereld, die zoowel relatie had met Egyptenaren en Indiërs als met Germanen en Kelten, zien wij het doorbreken van reeds ondergronds gewortelde nieuwe elementen. In het oude strijdveld der beschaving, de landen om de middellandsche zee treft men in het groote geheel van godsdienst en kunstvorm, zoowel de oeroude elementen en vaste steunpunten der Oostersche overleveringen, als de neiging tot ontleden dezer elementen, hunne ontwikkeling tot zelfstandige eenheden; en volledig duidelijk uitgesproken functie der deelen aan. Dit is ongetwijfeld de werking van het Westersch bewustzijn, de zucht naar analiseeren en determineeren — de logika welke het rationeele vraagt, en ook in den vorm tot uitdrukking zoekt te brengen. En dit zoowel in het denken als in de kunst.
Hier is ongetwijfeld tot geboorte gekomen de tegenpool der oudheid — het nieuwe type, in religieuse beeldspraak het christuskind, — de wijsheid, die zich in de wereld heeft te manifesteeren, te handhaven en haar te doordringen.
Dit element langzaam ontwikkelend, vindt voor ons gezicht eerste groote opbloei in Grieksche cultuur en kunst. Zoo zuiver spreekt het zich daar in klaren en schoonen vorm uit, dat deze kunst nog zoovele eeuwen daarna als duidelijke en ideale uiting voor

onzen geest staat, tot het type van onzen geest is geworden en nog steeds zich handhaaft.

Deze gewijzigde krachtsrichting bracht nieuwe elementen in godsdienst en kunstvorm. Ten opzichte van het oosten wordt een geheel verschillend samenlevingsprincipe ontwikkeld, niet de geheiligde vorst of priester maar de vrije-mensch wordt schaal en grondmaat, de waarde der deelen komt tot uiting zoowel in samenleving als in kunst.

Niet de homogeniteit van eenhoofdige leiding, niet meer het volk, de kudde; — maar het souvereine volk, de wil des volks is de wil van God. De mensch zal zich zelf kennen; mensch en God naderen elkaar in inkarnatie van Godmensch — de vrije staat als voortype van het hemelsch Jerusalem.

Voortaan zal de daad ontstaan uit wil *en* wijsheid — de Geest uit Vader en Zoon. De schoonheid niet meer alleen uit wilsmacht, niet uit de wil des mans, of uit de wil des vleesches, maar uit de kracht waarvan de mogelijkheid in ieder menschenhart besloten ligt, den goddelijken geest.

Wanneer mijn onderwerp de Bouwkunst-wetenschap betrof, zou ik u hier ook moeten aantoonen *hoe* de wet, de maat, volgens welke het rythmisch en Eurythmisch verband er is — en de centraliteit van de geometrische levenskern die 't al doordringt, alle deelen bindt en verwantschap verleent, hoe zij zich steeds meer en meer manifesteeren en als gouden draden, zich ononderbroken voortspinnen.

De tendenzen van stoffelijke macht het doordringen in het verworden oosten — bracht deze nieuwe kracht echter spoedig ten val. De nieuwe orde werd spoedig misbruikt tot uiterlijke praal en machtsvertoon; het Oostersch machtsmiddel tot domineeren werd overgenomen. Evenzoo verging het de gedetermineerden vorm — het redelijk bouwelement, dat verwerd tot decoratief en zelfs tot enkel spel. Er wordt nog steeds met de mensch gesolt. De wereldgeest had wel zijn type maar nog niet het universeele middel gevonden.
Zulks is niet te verwonderen; waar zoo langen duur noodig is tot vormen van het type, kan men niet verwachten, dat dit zich nu plotseling blijvend zal handhaven overal. Er is nog grooten strijd te strijden eer de verbinding blijvend zal zijn.

In tegenstelling met de fijn geordende kunstbeschaving der Grieken, ontwikkelde de Romeinsche tijd een geheel andere nuance der menschelijke natuur, een aspect dat in aard overeenkomt met dat der oude Assyriërs en dat zich behalve in kracht en macht in verbreiding en socialiseering uitsprak.
Met wat ook, op het gebied van volksaard en kunst zij in aanraking kwamen — zij àbsorbeerden het gretig — ja gulzig, en wendden het aan voor hun macht en genot. Ook hier echter werd de overwinnaar daardoor overwonnen. Hoewel zij tempels bouwden, was hun kracht niet gelegen in de ontwikkeling van eenig godsdienst of kunstaspect.

Daar de kunst haar kracht aan dezelfde vermogens van innerlijken aard ontleent als de godsdienst, is de kunst in haar ontplooiing van nieuwe vormaspecten ook meer den godsdienst verwant, volgt en begeleid meer de verbreiding van geestelijke impulsen, dan die van stoffelijke macht, hoewel deze uitteraard sterk middel en stuwende kracht kan zijn voor de daad.
In het verder verloop der ontwikkeling van kunst en godsdienstvorm, hebben wij van meer nabij onder de oogen gehad, dat meer en meer alle factoren en menschelijke vermogens medewerken; een wijder verbreiding van energie, een belevendigen van alles — alle geestelijke en stoffelijke kracht steeds in beweging.
In de vroeg Christelijke Kerk, hoewel ze zich stak in geleende spullen, werkt de redelijk bouwkunstigen zin door. Het rituaal beheerscht de groote variaties der typen — cirkel, kruis, ruimte, kruis, piramide en bol. De groote worsteling gaat eerst om de verbinding der tegengestelde massa's — vierkant, rond, de rechten en krommen — want nietwaar, de opgaaf was: „hebt uwe vijanden lief" — en dat kan toch pas *na* den strijd, waarin de kracht gemeten en de waarde bepaald is. *Dan* om de vrijmaking van het element — de losworsteling van het individu, totdat ook dit zijn kracht kent; — in overmoed zich opblaast, of voortwerkt in spitsvondigheden tot zielloos decor — de vrije onmaatschappelijke individualiteit eenerzijds; — *of* door de botsing tot inkeer gekomen, tot inzicht, tot verlangen naar kennen van zijn juiste plaats, van juiste houding, hij zich weer tracht te

ordenen, zonder zijn persoonlijke waarde te kort te doen, met maatschappelijk tactgevoel.
Als echter de kwaliteiten zijn ontgonnen, de eigenschappen verwezenlijkt, als de waarde van het deel is gekend, dan vangt aan de groote lijdensweg naar het zelfoffer. De groote godsdienstleeraars leerden steeds aldus, en wij zien het bevestigd in den gang van al wat leeft en groeit. Buddha leerde deze wet en toonde ze in zijn onthouding. Christus demonstreerde ze in zijn offer.
De ontwikkelde menschenziel leeft ten behoeve van en in der menschheids eenheid. De détailvorm in der kunstwerk organisme.

* * *

Bij de voordracht werd vervolgens aan een serie lichtbeelden getoond, dat vanaf de oudheid tot dezen tijd is na te wijzen: hoe parallel aan de werkmethoden van het geestelijke leven, ook in de kunstwerken deze ontwikkelingsgang zich uitwerkt en demonstreert.

Aan eenige ruïnes en reconstructiën van tempels en beeldwerken uit Midden-Amerika, Chaldea en Egypte: — dat vastheid, homogeniteit, hoofdkenmerk is; als het ware krachtige zelfhandhaving uitdrukkend; dat de functie der deelen geheel in de massa opgaat en dat de werkzame krachten sterk gebonden zijn aan het algemeene doel.
Hoewel de alomvattende kosmische kracht hier domineert, zagen wij in de verhouding van den mensch tot zijne werken, dat dezen mensch zich weliswaar bewust moet zijn geweest, dat hij klein is en God groot; maar dat hij tevens kracht en vreugde, levens- en ook stervensmoed moest hebben om tot zulke uiting van eigen kracht in staat te zijn.
De zoogenaamde sprekende deelen zijn illustratieve en symbolische steunsels ten bate van het algemeen geestelijk doel; zij binden en duiden het geheel, zij demonstreeren niet de eigenlijke bouwkunstige kracht en de functie der deelen, maar staan in direct verband met de geestelijke werking in het leven zelve.
Het symbolisch gevleugeld sfinxdier toont in de vereeniging van de essentieele levenselementen en vermogens — de vrije bewust-

heid van het menschhoofd, de kracht en vastheid van het dierlichaam, de vrije beweegkracht van de adelaarsvlucht, — de ideale drager en instandhouder van den wereldtempel te zijn. Met de werken der min of meer vrije z.g. plastisch beeldende kunst is het evenzoo gesteld; zonder gericht te zijn op uiterlijkheid, een geweldige innerlijke kracht en spanning toonend; a.h.w. eveneens op zelfhandhaving en verdediging van het beoogde eigen karakter gericht.

Aan eenige werken uit den Griekschen tijd werd getoond: — dat in deze menschheid de worsteling tot de zelfkennis voortging, die kennis bij het gebruik van eigen kracht een type vond; dat niet meer voornamelijk de vaste gebondenheid en beheersching door één wil, de deelen ingekeerd of geabsorbeerd houdt; maar dat de deelen zich ook als eigenlijk bouwkunstige, in stof en geest werkzame krachten doen kennen en zich demonstreeren. Een zuil grijpt de aarde en de last aan en de vorm-kracht worstelt op de knooppunten, kracht en elasticiteit toonend. Elk lid en elk gelid van een lid, spreekt van zijn materieele zoowel als van zijn ideeele functie; a.h.w. zelfbepaald.
Ook in de plastiek werden de deelen wezenlijk werkzame leden in volkomen harmonie.

Aan eenige werken van de vroeg-christelijke, byzantijnsche en middeleeuwschen tijd; — dat de analytische tendens doorwerkt,

tegelijk met een streving naar vervulling van de eigenlijke geestelijke taak: de verbinding der tegendeelen; in het zoeken der verhouding van wereld en al, van mensch en God, ontstonden grootsche concepties waarin de tegengestelde vormelementen — kubus — bol, e.d. zich vereenigen. —
De analyse in het steeds meer zich rekenschap geven van den strijd der krachten, in het steeds meer ontleden der elementen, zoodat de bouwdeelen uit hunne eenheid en massa, uit peilers en muren, meer en meer afzonderlijke deelen afscheiden en die van hun oorsprong en wortel, tot hun doel voeren in ononderbroken beweeg. Een peilerdeel van voet tot boogsluiting of ster aan het hemelgewelf; het proces van individualiseering van dat deel is in de middeleeuwen reeds geheel voltrokken, maar nog in de eene greep van het dogma en door de vaste priesterhand geleid; totdat het vleesch de beenderen geheel verlaten heeft. Maar dat dezen tijd niet elke categorie tot levensrecht deed komen toonde het meubel, dat zijn eigen aard, het vrije en de mobiliteit, niet bereikte.

Eenige beelden van renaissance tot 18e eeuwsche werken toonden, dat deze eigen aard in deze categorie zich spoedig wèervond, zoover ze ook reeds was, voor duizenden van jaren; zooals meubelen uit Babylonischen, Egyptischen en Griekschen tijd ons toonden. Maar tevens zagen wij, dat deze vrije menschen-vorm nog niet zoo spoedig, op eigen beenen eigen weg naar eigen ideëlen taak zou vinden.

Hoewel de herder verdween en de kudde verstrooide — de meester en de slaaf bleven. De vrijgeworden vorm werd tierlantijn in de plastiek; veel virtuoze kracht kwam vrij, maar wist geen raad ten slot. Toch werkt de geestkracht door en bouwt weer homogeen skelet in grooten architectoralen vorm; maar wat werd vernield, het bindende cement, ontbreekt; miskenning van het eene doel in hoog en laag, doet deze poging falen. Miskenning en verwaarloozing van het materiaal, in menschen-maatschappij zoowel als in de kunstvorm zullen zich wreken — hout en steen zoomin als mensch wil slaaf meer zijn, zij vragen recht en wet naar eigen aard en taak.

De voordracht ging dan voort:
Voor ons is uitteraard het zich verdiepen in de kennis van het verleden geen doel maar middel.
De nieuwe daad, het vormgeven aan wat in den geest groeiende is, dat is 't belangrijkst. Het oriënteeren en situeeren is daartoe noodig, als we weten waar we staan, bepalen wij lichter hoe te zullen gaan. Wij willen niet spelen om het spel alleen — maar wij willen mede-bouwen aan het groot geheel.

Het geheele proces der individueele afzondering voltrekt zich zooals wij zagen reeds aan het gotisch gebouw, en ziet, daar staat nu dit losgewerkte individu — met z'n ziel alleen, arm en naakt, maar met veel levenslust en jonge kracht — hij omhangt zich weer met geleende spullen. Maar de individualiteit de noodzakelijke factor is geboren, hij zal zich duizendvoud spiegelen, zijn kwaliteiten raffineeren en meer en meer werkzaam maken, tot grooter, waardevoller verhevener deel, van verheven organisme, in de toekomst. Toch in stage worsteling om het probleem des levens zelve — de verbinding der tegengestelden. Ik geloof dat men gewoonlijk de renaissance al te veel beschouwd als kunst van de hervorming en het protestantisme; en dat men uit het feit, dat dit protestantisme, in de parallel kunstvorm nog niet tot het ideale, wijdingsvolle kerkgebouw kwam, te snel concludeert tot onmacht en de schuld geeft aan de geloofsvorm. Dit schijnt mij onbillijk en kortzichtig. Wij moeten de continuiteit

ruimer zien — wij kunnen de renaissance kunstvorm beschouwen, meer als reactie op middeleeuwsche eenzijdigheid, dan als bepaalde kunstvorm der idee die de hervorming bracht.
Ook, is het m. i. ondenkbaar, dat een geestesrichting en geesteshouding, die blijkbaar een groot deel der westersche wereld bevrediging geeft, onmachtig zou zijn een kunstvorm te vinden, die meer haar idealiteit uitdrukt dan de Romeinsche renaissancevorm dat klaarblijkelijk doet. Wij moeten bedenken dat er na het ontstaan van het christendom ook meer dan 1000 jaar verliepen, eer de geestelijke opgaaf in verband met het katholiek ceremonieel, haar geeigende vormharmonie had gevonden.
Wij hebben in het protestantisme wederom te maken met een nuance in het godsdienstbegrip, n.l. *het algemeen priesterschap der geloovigen;* dat zich kant tegen een domineerend en plaatsvervangend priesterschap boven en buiten de menigte.
Wij hebben tevens te maken met rassenaard die geheel tegengesteld is aan de oostersche; (met welks tendenzen tot dan de kunst is gevoed) — en het koele klare inzicht nastreeft.
En buitendien met jonge volken, zonder innerlijk eigen kunstkultuur en eeuwenoude traditie. Is het wonder dat deze factoren in het eerst louter negatie toonen? Ze komen in het koele, witte, van allen tooi beroofde kerkgebouw in al hun naaktheid aan den dag. Maar, sluit dat toch weer niet tevens typisch samen met het begrip: dat de goddelijkheid — de priesterschap, te vinden is in het eigen menschenhart en in de menschen gemeenschap?

Dat hart — die gemeenschap, echter nog zoo weinig erkend en ontgonnen in de eigen volksaard.
En mogen wij het dan — de naaktheid — kwalijk nemen? Men zou evengoed een kind kunnen verwijten dat het naakt geboren wordt; en, moet ten slotte niet *alle* idee haar eigen kleed weven? Dat begrip, zoo juist in overeenstemming met het toekomst-ideaal der menschen-eenheid, geeft toch ook de zekerheid dat deze tempelbouw zal worden voortgezet; dat dit hart zal worden ontgonnen; dat de *eeuwige daadzaak* — der menschen broederschap — eindelijk de kunst zal aangrijpen en haar *drijven* uit haar spel. De vraag is maar, zal de kracht er zijn om door te zetten tot het eind, of zal ze dikwijls daarin terugvallen.
Een deel van deze taak rust op ons. Maar hoe staan wij er voor? eveneens arm en naakt, in een maatschappij die zoo goed als geheel door zakendoen verworden is, met vaktechnieken die eveneens worden uitgebuit om winst, waar zoo goed als alle idealiteit uit is verdwenen en ten opzichte waarvan de architect moet staan, als een keuringsdienst tegen vervalschingen.
En de groote vaktradities missen wij ook. Wij hebben in de 19e eeuw het stervend lichaam daarvan gezien. De hartslag werd steeds zwakker en weigerde ten slotte. Alleen het brein werkte nog wat voort en maakte inventaris en testament. Van de z.g. stijlenbouw is dit ons althans nog waardevol, dat de aandacht op de kracht van een vaste werkmethode is gevestigd.
In de gothiek wordt algemeen gezegd, was de laatste groote

periode van algemeenen idealen stijl, dit is ook zoo. Maar was het verder verloop minder waardevol, gezien van het standpunt dat algemeene ontwikkeling en bewustwording vraagt?

Ik geloof dat de periode van individualiseering — verdorring — verwildering ten slotte, van bijzonder belang is, als eindelijke bezinning althans komen wil.
Gemakkelijker is de opgaaf voor den bouwmeester-kunstenaar intusschen niet geworden, afgezien nog er van, dat wij staan in een door zaken doen verworden maatschappij, hiermede bedoel ik dat de handelsmethoden ten onrechte alles zijn gaan beheerschen. Terwijl de kunstenaar vroeger zijn vakkennis en genialiteit slechts in dienst te stellen had van eenigerlei taak, waarin hij leiding vond; moet hij nu in grooter mate en in hooger zin, inderdaad denken en onderscheiden; aangezien het nu de harmonie der categoriën *in hun geheel* geldt en de situatie voor hem zoo geheel anders is.
De mensch-kunstenaar is vrij, geen priester of vorst geeft hem leiding, naar het toekomstdoel. Hij heeft alleen leeren loopen. Hij zal zich zelf daartoe moeten bekwamen; en zelf op zijn gebied in waarheid priester moeten worden. Ook op alle andere gebieden is de situatie anders. Een godsdienst- en maatschappijvorm die toelaat dat een deel der menschheid slaaf is, is ondenkbaar, evenzoo, dat langdurig genoegen genomen wordt met verkettering van eenig afwijkend inzicht; een domineerend en

dwingend opgelegd geestelijk gezag, verdraagt de mensch niet meer. De toekomst-eenheid zal dus niet alleen moeten zijn een *vrije* onderschikking en samenstreving; maar ook een zoodanige, waarin al wat in individu of groep is bereikt, zijn waarde krijgt. Dit is zeker geen kleine taak en wij behoeven het niet bij verlangen te laten; er is werk genoeg aan den winkel, zoowel in het kunsttechnisch probleem, waarin de factoren: doel — functie — vorm — technisch samenstel en materie, elkaar nog slechts sporadisch vonden; als in het maatschappelijk probleem. Wij roepen om een idealer samenleving, maar zijn wij reeds zulke geschikte leden voor die idealiteit?
Wij zuchten naar een samenstreving in de kunst — maar toonen wij daartoe reeds de kwaliteiten in ons werk?
Blijkt daaruit, dat wij reeds kennen de harmonie tusschen — motief — vorm — en samenstel, tusschen *bouwmotief* en *kunst* en *bouwtechniek*, evenals tusschen *levensmotief* en *leeftechniek*.
Zijn wij in staat ieder deel zoodanig te vormen, dat het organisch voortvloeit uit het hoofdmotief, als ware het uit het hart zelve naar de oppervlakte gedreven? en dit toch is nog maar eenvoudig kunsttechniek.
Wij weten, dat alleen de goed bewerkte steen kan dienen tot tempelbouw, laat ons dus voortgaan — aan ons zelf. Want alleen door de individueele poging is vooruitgang mogelijk. Het innerlijk en uiterlijk leven van den mensch, doet van elke daad twee werkingen uitgaan, hij bouwt naar twee kanten tegelijk.

De ideale daad is — waar die twee werkingen zich als in gesloten cirkel weder vinden; als — 's levens aanleg — 's levens taak — en 's levens doel samenstemmen. Als de mensch in zijn arbeid zoowel geestelijk als stoffelijk levensmiddel vind.
Wat van de vluchtige menschelijke daad in het algemeen geldt, geldt in grooter mate van de kunstdaad. Daar deze gevolg is van *volgehouden* concentratie, is zij van grooter kracht en stabiliteit en werkt verder door. In het kunstwerk is het levendmakend beginsel; omdat, hoewel *het motief*, de beweegredenen, gelijk het zaad in de plant, er schijnbaar in verloren mag zijn gegaan, het er nochtans wezenlijk in wordt opgenomen en er mede verbonden blijft; en het steeds op het gunstige moment weder opwekt — een echte eeuwige beweegkracht.
Toewijding — bewondering — vereering — doen in den mensch het vermogen der intuïtie rijpen. Intuitie toont de meest omvattende waarheid omtrent eenig ding. Zij opent den blik voor de zekerheid, dat de volmaakte schoonheid in ons wezen ligt, en slechts behoeft te worden gewekt, niet iets is dat moet worden aangeleerd.
Wij zagen dat de meditatie, de droom, aanvangsstadium is tot conceptie, in het mysterie dringt, de methoden openbaart van kunstschepping; en hart, brein en hand oefent tot vereenigde werkzaamheid. Als deze drie krachten te samen het werk doen is het goed; als het getoetst is aan deszelfs idealiteit en zijn krachten weerkaatst, is het een kunstwerk. Deze wijding van het werk doet het ideale leven ontstaan, de groei gelijk de

bloem, de zielegroei, daarmede tevens het geluk. Deze getrouwe wijding stuwt tevens het innerlijk licht vooruit, waardoor de weg voor volgende stappen wordt verlicht.
Op het ware denken = het onpersoonlijk oordeel; het ware gevoelen = het kalm blijmoedig inleven; volgt zeker de ware handeling.

In dezen meditatie-tempel wordt ook de verbintenis gesloten van den mensch met zijn taak; gelijk de goddelijke krachten zich bonden aan het geschapen al, in het hart, de grot waarin de oerplannen liggen voor den arbeid in het licht.
Alleen de mensch die in staat is zijn krachten volledig te offeren, kan het vuur in den mensch schakelen aan het goddelijk vuur; alleen hij, die aldus in staat werd, iets van het groote leven te zien, kan het hart beroeren en de tooverstaf bemachtigen waarmede de stof ten leven wordt gewekt.
In kunstconceptie treedt het hoogste met het laagste in verbinding en vloeit alle dienend vermogen ineen, geest en ziel werken in steeds ijler materie. De drang, de wilskracht van het mystisch hart, de klare schouwing van het hoofd, gaan uit naar steeds nieuwe verbindingen, naar steeds doeltreffender combinaties. Nieuwe levensaanzichten, vormen en verbreken maatschappijen. Steeds tot nader in elkander dringen der menschen zielekracht. Hand aan hand met dit proces wordt de materie a.h.w. meer en meer soepel en plastisch gemaakt, tot hooger functie gereed.

De vorm en techniek als doel en middel tevens, want actie — arbeid — is 's levens middel, *het* middel des levens tot zijn doel, hoewel tevens levensmiddel.
Zoo speelt zich steeds het drama af, uit welks botsingen op en ondergang, het vuur des nieuwen levens steeds ontstaat.

Recapituleerend kunnen we zeggen:
Wij zagen in de oudheid in de tempelkunst: de wereldziel, het kosmische gebeuren. Bij de Hellenen, de menschelijke ziel en haar betrekkingen. In het christendom de waarde v. h. individu, en het offer. Leidde de middeleeuwen tot onderdrukking van vrije levenskracht; in de renaissance de reactie daarop.
In den modernen tijd de geboorte v. h. menschheidsbegrip — en de toekomsttempel zal dat begrip als grondmotief hebben. De ontwikkelingslijnen van hart en hoofd volgen verschillende werkmethoden — die elkaar in den gang der tijden afwisselen — soms samengaan — dan om den voorrang strijden; soms zich strengelend en in elkaar vervloeiend, ideale vorm voortbrengend. Die van het hart, de mystieke roos. — De ander de wiskunstige lijnen trekkend van het kruis. — De een de spontaniteit *de opening* — in eens stijgend tot visionaire hoogten. De ander de staag volgehouden tocht naar vast geloofd doel.

Door de detailleering en individualiseering werden wij rijker. Laat ons dus het kind van dezen tijd begrijpen en zijn tempel

bouwen, op het oude teeken, het kruis van arbeid en overwinning.

Voor wien het schrift der architectuur te lezen weet, is het duidelijk, dat er slechts één bouwkunst is — evenals er slechts één God is; en dat, evenals er slechts één rituaal is om het eene middelpunt der geheele waarheid, de heilige schrijn waar het mysterie voltrokken wordt te bereiken, er slechts een systeem is, dat de kunst hanteert; n.l. het systeem van den sterken en steeds opgerichten geest.

BUSSUM, Nov. 1915. K. DE BAZEL.

89-B13786

GEDRUKT EN UITGEGEVEN DOOR
DUWAER EN VAN GINKEL
PRINSENGR. 735, AMSTERDAM